

BROEKER BIJDRAGEN

UITGAVE VAN DE VERENIGING "OUD BROEK IN WATERLAND"

Verschijnt 2 tot 4 maal per jaar
Wordt aan de leden gratis toegezonden

Nr. 36 (februari 1995)

Gehele of gedeeltelijke overname van de
inhoud slechts na goedkeuring. Copyright.
Redactie-adres:
De Draai 24, Broek in Waterland

HET KOPERWERK VAN DE NED. HERVORMDE KERK TE BROEK IN WATERLAND

B. Dubbe

Tot de weinige voorwerpen, die de meestal sober ingerichte protestantse kerken in Nederland verlevendigen, behoort ongetwijfeld het koperwerk. Mooi blank geschuurd, dragen de lichtkronen, de lezenaars, doopbogen en kandelaars, dikwijls gecombineerd met het eikehout van de preekstoel en de banken en gestoelten bij aan een sfeer, die van de kerkrimte iets anders maakt dan een vergaderzaal.

Vóór de reformatie volstond men met het verlichten van de altaren door middel van kandelaars, voortvloeiend uit de aard van de godsdienstige praktijk, waarbij de priester staande bij het altaar de mis las en het kerkvolk een meer passieve rol was toebedeeld. Soms hing er voor het altaar bovendien nog een kroon: "Voor dit autaar hing een welgemaekte groote kroon, op gezette tijden bestraelt door brandende waskaersen" (1). Bovendien kwam het wel voor, dat er ook voor een belangrijk beeld een kroontje werd gehangen. Waar dus de altaren verlicht waren, was het in de rest van de kerk vrij duister.

De hervormde leer echter, met haar bijbellezingen en het zingen der psalmen door de gehele gemeente, vereiste een behoorlijke verlichting door middel van lichtkronen en van blakers op de kerkbanken. De kerken werden na de hervorming opnieuw ingericht waarbij de hervormde liturgie met zich meebracht, dat de koorruimte haar functie verloor en in plaats daarvan de preekstoel en de ruimte daaromheen, derhalve het schip van de kerk, het middelpunt van de dienst vormde. Het gevolg was een grote vraag naar de producten van de geelgieters, de ambachtslieden die zich bezig hielden met het gieten van de geelkoperen kronen en andere voorwerpen, die thans nog de trots van menige kerk uitmaken.

Veel van dit koperwerk is in de loop der jaren verloren gegaan. Vooral de negentiende eeuw is in dit opzicht berucht. Er werden nieuwe verlichtingsbronnen geïntroduceerd als Engelse lampen, zogenaamde argandbranders, genoemd naar de Zwitserse uitvinder P.F.A. Argand. Het was een olielamp, waarvan het principe berust op een betere verbranding van de olie door lucht toe te voeren binnen door een ronde brander, waardoor een heldere vlam ontstaat zonder rookontwikkeling (2). Na deze olielampen kwam de gasverlichting in zwang. Het gevolg van deze vernieuwingen was dat menig kerkbestuur de in de kerk aanwezige kaarsenkronen voor een appel en een ei verkocht. Ook aan Broek is deze ontwikkeling niet voorbij gegaan, echter met dien verstande, dat de zes prachtige zeventiende-eeuwse kronen niet werden verkocht of verwijderd. In plaats van de kaarsenhouders en lekbakken werd de onderste krans van de armen voorzien van olielampen. Op oude ansichtkaarten is dat nog te zien. Gelukkig heeft men deze voorzieningen later weer ongedaan gemaakt, zodat hier, evenals in vele andere Noordhollandse dorpskerken het koperwerk nog in volle glorie aanwezig is.

Van de middeleeuwse, oorspronkelijk aan St. Nicolaas gewijde kerk van Broek in Waterland was in 1573 niet veel meer over. Volgens een notitie achterin het "Kerck-boeck 1646-1697" is "Anno 1573 ons kerck synde met twee kappen ende het koor gants afgebrant inde tribbel vanden spaanschen oorlooge". Tien jaar later was de kerk opnieuw zover opgebouwd, dat men er weer kon preken. In de daarop volgende jaren werden steeds uitgaven gedaan ten behoeve van de vervolmaking van het interieur (3).

In 1630 is er voor het eerst sprake van de aankoop van koperwerk: "Betaelt voor 12 kopere kandelaers ofte pijpen op die seesen, om keersen op te setten" (4). Een sees of sjees is een kerkbank met lessenaar en deurtjes. Daarbij moet in het bijzonder gedacht worden aan kerkerads- of regeringsbanken (5). Deze banken hadden in de randen boven de lessenaar vaak gaatjes, waarin een pen kon worden gestoken die onder een blaker met kaarsenhouder was bevestigd. Ook in 1635

werden dergelijke “pannen en koperen pypen om de kaersen in de kerck op te setten” gekocht bij een zekere Heyn van Sanen (6). Waarschijnlijk was dat in die tijd de enige vorm van verlichting.

In de rekening voor het jaar 1646 is er voor het eerst sprake van “een pypie tot groot kroon gemaekt” voor de som van zes stuiver (7). Deze kroon (hoog ca. 120 cm, diam. ca. 110 cm.) werd blijkens het jaartal op de kroon in 1642 aangekocht. De aanschaf was mogelijk gemaakt doordat de jonge dochters van Broek geld hadden ingezameld ten behoeve van de aankoop. In dat jaar werd “Uyt liefde tot een nieuwe kroon” de som van f. 151.5.- “van de maeghde ontvangen” (8). Het is een geelkoperen kroon van twee hoogten met ieder zes voluutvormige vrij diep doorbuigende armen, die aan het ene eind een gestyleerde dolfijnkop tonen en aan het andere eind een kaarsenhouder met lekbak dragen. De stam is samengesteld uit een aantal onderdelen. Bovenaan bevindt zich een ophangring met een balustervormig tussenstuk. Daaronder volgt een onderdeel, waarvan de vorm veel weg heeft van een paddestoel. Een balustervormige, naar onderen verjongende vaas met boven het midden ervan een zwaar profiel vormt het midden van de stam, die eindigt in een grote bol.

Tussen “paddestoel” en vaas, en vaas en bol bevinden zich ringen waarin de armen van de kroon met behulp van geprofileerde pennen worden bevestigd. Een ijzeren stang, die aan de onderkant voorzien is van een geprofileerde koperen knop houdt al de genoemde onderdelen bijeen. Ze wordt namelijk door alle geledingen van de stam gestoken en heeft aan het boveinde een gat met ijzeren pen, die voor de vergrendeling van het geheel zorgdraagt. In de hoed van de “paddestoel” bevinden zich drie gaten waarin drie schildjes zijn gestoken, die alle beschilderd zijn met een meisje in zeventiende-eeuws costuum. Bovendien is er een tekst op aangebracht, die refereert aan de schenksters en die verdeeld is over de drie schildjes.

“De Maegden uijt mildadigheijt
“Dees gaven hebben toebereijt

“Om ligt te geven als Godts woort
“Des Avonts alhier wort gehoort

“Hierdoor betoonese ook haar ligt
“En wort Door haar Godts kerk gestigt”
1 December 1642.

De kroon is voorzover kan worden waargenomen niet gesigneerd. Qua vorm vertoont ze echter grote overeenkomst met o.a. nog te Deventer (1642) en Kampen (1647) aanwezige kronen, gegoten door de Amsterdamse geelgieter Elias Eliasz Vliet sr. (ca. 1608-1652), die gevestigd was op de Nieuwendijk in het huis “De Gecroonde Kerckkroon”, zodat wij met enige reserve, omdat de kroon niet gesigneerd is, wat Vliet wel placht te doen, geneigd zijn het stuk aan deze gieter toe te schrijven (9). Ze hangt thans in het midden van de noordbeuk (afb. 1).

In 1645 werd nog voor acht gulden en acht stuiver een zandloper met het bijbehorende koperwerk verworven (10). Dan volgt drie jaren later de aankoop van een koperen boog “over het doophuysye”. Het doophuis of de dooptuin is de ruimte om de preekstoel, die is afgesloten met een daaromheen geplaatst hek. Binnen deze ruimte wordt de doop bediend en vaak zijn hier ook de banken te vinden bestemd voor de kerkeraad en de plaats voor de voorzanger. De toegang tot deze ruimte wordt gevormd door één of soms ook twee of meer deurtjes, waarboven dan een meestal uit geelkoper vervaardigde boog is aangebracht. Deze laatste versiering komt vooral veel voor in de kerken rondom de voormalige Zuiderzee, Zuidholland en Zeeland. In het oosten van het land ontbreekt de boog vrijwel altijd. Tegenwoordig is het blijkbaar mode geworden om deze dooptuinen te ontmantelen, hetgeen te betreuren valt en in feite een miskenning inhoudt van de functie van dit liturgische centrum (11).

Het hek om de dooptuin van Broek werd in 1639 geleverd door Claes Pieters (12). De leverancier van de doopboog was Joost Gerretsen (of Gerritsz), een belangrijk Amsterdams geelgieter (1598-1652) (13). Hij leverde een reeks geschenken aan de Verenigde Oost-Indische Compagnie, die deze gaven — o.a. een 30-armige kroon, een staande kroonluchter voor 31 kaarsen en een grote cilindrische lantaarn, waarin de kroon werd opgehangen — tijdens de hofreizen in de periode 1636-1643 van het opperhoofd van de Japanse vestiging van de compagnie, aanbood aan de Sjogun. Ze zijn thans nog te Nikko (Japan) te zien. Ook werden door hem kronen vervaardigd voor de Amsterdamse Oude Kerk, alsmede vier doopbogen, een lezenaar voor de preekstoel en de trapleuningen van de preekstoel.

Is de door Joost Gerritsz geleverde boog thans nog in de Broeker kerk te zien? Het antwoord is nee. De nu nog aanwezige boog draagt het jaartal 1685, dat moeilijk in verband kan worden gebracht met een doopboog uit 1648.

Behalve kleine uitgaven voor een “kaarsendomper” (15) en reparaties aan de kroon (16), geven de rekeningen geen uitsluitel over de aanschaffing van nieuwe kronen. Toch werd de kerk daarmee verrijkt, zoals blijkt uit de jaartallen op de nu nog aanwezige luchters. Ze werden blijkens de

inscripties geschonken door particulieren, zodat de kerkrekeningen er uiteraard geen melding van maken.

Het jaar 1654 was, wat de verlichting van de kerk betreft, een gelukkig jaar. Er werden maar liefst drie kaarsenkronen aangeboden. Tegenover de kansel hangt een groot exemplaar (hoog ca. 180, diam. ca. 180 cm) van twee hoogten (afb. 2). Deze term "twee hoogten", werd in de zeventiende eeuw gebruikt om aan te geven dat de kroon twee kransen van armen had. In dit geval heeft elke hoogte acht voluutvormige, diep doorbuigende armen, die alle genummerd zijn en corresponderen met dezelfde nummers op de ring waarin de arm hangt. De grote bol draagt de volgende inscriptie:

"Den tempel te doorlichten schoon
 "Geeft Jan Muesen desen croon
 "Schenkt hem o Heer het eeuwich licht
 " hier en hierna U reyn gesicht"
 1654: 10 mert

Wat de vorm betreft valt op te merken, dat de "paddestoel", zoals die voorkomt in de stam van de kroon uit 1642, hier vervangen is door een afgeplatte bol, terwijl ook het geheel een meer gedrongen indruk maakt, hetgeen mede veroorzaakt wordt door het grotere aantal armen. Voor zover valt na te gaan is ook deze lichter niet gesigineerd, zodat niet bekend is wie hem heeft gemaakt. Het is moeilijk niet gesigineerde kronen op grond van alleen vormovereenkomst aan een bepaalde gieter toe te schrijven. Vaak werden de houten modellen na het overlijden van een bepaalde geelgieter door een van zijn collega's overgenomen. In dit geval staat wel vast dat Joost Gerritsz niet in aanmerking komt, daar hij reeds in 1652 was overleden.

De kaarsenkroon bij het orgel (hoog ca. 130, diam ca. 110 cm.) is er eveneens een van twee hoogten, die ieder acht diep doorgebogen armen hebben (afb. 3). Hij heeft dezelfde vorm als de vorige en werd geschonken door Jacob Cornelisz van Bente. Ook hier is de bol versierd met een inscriptie luidende als volgt:

"Om des avondts te lichten
 "De Gemeente te stichten
 "Is geweest sijn begeeren
 "Tot Godts lof en eeren"
 22 February 1654 I.C.V.B.

Bij de toreningang hangt eveneens een door Jacob van Bente geschonken lichter. Het is er ook een van twee hoogten met acht diep doorbuigende armen elk. De vorm is gelijk aan de kroon die bij het orgel hangt. De erfgenamen van Van Bente hebben derhalve twee gelijke kronen laten gieten. De afmetingen zijn hoog ca. 130 cm. en de diameter bedraagt ongeveer 110 cm. Op de grote bol is de volgende tekst aangebracht:

"Jacob Cornelisen van Bente
 "Maect Godts Huys bij testamente
 "Een milde gave seer schoone
 "En noch twe copere croone"

en het jaartal 1654 (afb. 4)

In de noordbeuk hangen ter weerszijden van de "maagdenkroon" nog twee identieke zeventiende-eeuwse lichten van twee hoogten en zes armen per hoogte. Ze zijn wat kleiner dan de overige exemplaren. De hoogte bedraagt ca. 90 cm., terwijl de diameter dezelfde afmetingen heeft. Ze hebben geen opschrift of datering. Wat de vorm betreft vertonen ze grote overeenkomst met de andere kronen. De rekeningen maken geen gewag van de aankoop ervan, zodat aangenomen moet worden, dat ook deze lichten werden geschonken (afb. 5 en 6). Na 1654 is er wat de aanschaf van koperwerk betreft weinig in de rekeningen te vinden, op enige reparaties na (17).

Uit het voorgaande is reeds gebleken dat aankopen van gietwerk te Amsterdam werden gedaan. Deze stad was in die tijd in de Zeven Provinciën veruit het belangrijkste centrum voor de geelgieterij. De ambachtslieden die zich daarmee bezig hielden werden geelgieters genoemd omdat ze geelkoper of messing goten, een alliage van 30 à 35 % zink en 70 à 65 % roodkoper. Men goot koperwerk voor schepen, onderdelen van wapentuig, kerkelijke benodigdheden als kaarsenkronen en doopbogen, lichten voor huishoudelijk gebruik, kleingoed als kandelaars, scharnieren, handvatten, beslagwerk, grafplaten etc. In de dorpen waren deze vaklui niet te vinden, om de eenvoudige reden dat er in die tijd vrij kleine kernen voor hen onvoldoende debiet was. Vandaar dat men ook te Broek in Waterland voor wat de aanschaf van geelgieterswerk betreft aangewezen was op de stad, i.c. Amsterdam.

Een van de daar werkende gieters was Otto van Druyf (1628-1693) (18), die "voort vermaken vant

coperwerck op de predickstoel en 2 pijpen (kaarsenhouders) en 1 pannetie (lekbak) twee gulden ontving (19). Ook deze Druyf was een bekende gieter, die o.a. kerkkronen goot voor de St.-Jan te Den Bosch en voor de St.-Joriskerk te Amersfoort.

In het midden van de jaren tachtig van de 17e eeuw werden dankzij een schenking de oude preekstoel en het doophuis vervangen. Achter in het "kerck-boek", dat de periode 1646-1697 omvat, werd de volgende aantekening opgenomen: "Año 1685 heeft Jan Symonse Rijser ende Grietie Jans sijn huijsfrou aende kerck vereert uijt lieffde een nieuwe preekstoell en de cap alles met sagerdaen en swart hout bekleet midtsgaders het doophuysie, de seesen voor de kerckenraet en voorsinger, het koperwerck en watter verder meerder daer aen dependeert alles seer sierlijck en wel gemaakt, cost in alles *f* 2607.5.-". Uit de specificatie van de kosten blijkt dat er voor *f* 87.18.- aan ebbehout en voor *f* 61.6.- aan sackerdaen (oude naam voor djati- of teakhout) aangekocht werd. De kistemaker Pieter Nebbes, de man die de stoel en het hek om de dooptuin zal hebben vervaardigd, kocht bovendien een partij eikenhout aan te Zaandam. Voor verfraaiing zorgde de beeldhouwer Jacob de Vries, die daarvoor *f* 148,- ontving, terwijl voor het koperwerk de Amsterdamse geelgieter Jan Quinckensteyn werd aangenomen. Deze gieter werd geboren in 1648 en was afkomstig uit Vreeburgh (Freiburg?). Hij huwde op 17 april 1682 met Helena van der Fluyt en was gevestigd in de Amsterdamse Kalverstraat (20). Hij werd op 30 mei 1703 begraven te Amsterdam (21).

Ons tot het koperwerk beperkend, moet allereerst melding worden gemaakt van de nieuwe doopboog (hoog 157, breed 169 cm.), die het jaartal 1685 draagt (afb. 7). De onderkant van de boog bestaat uit twee schuingeplaatste voluten, waaraan nokken zijn gegoten, die rusten in twee op het hek van de dooptuin bevestigde koperen platen. Op deze voluten zijn de met krullen en kwabornament versierde beide armen van de boog aangebracht, die op de plek waar ze samenkomen eindigen in een krul, met daartussen een maskerkop, die eveneens kenmerken van de kwabstijl draagt. De boog wordt bekroond door twee geknielde engeltjes, waarvan de ene naar de voorzijde en de andere naar de achterzijde is gewend (afb. 8). Met de linkerhand houden ze een opengeslagen boek vast, waarmee de bijbel zal zijn bedoeld. Aan de voorzijde dragen de "bladzijden" een gegraveerde tekst in schrijffletters uit het bijbelboek Jozua I vers 8. Op de naar de preekstoel gekeerde zijde staat te lezen: "Proverb (spreuken) 30:v 5-6".

Met de rechterhand houden de engeltjes een op de bijbel geplaatst, in kwabstijl uitgevoerd schild vast, dat aan de voorzijde het wapen van Broek in Waterland toont, zijnde een zwaan met in de rechterpoot enige pijlen. Boven het schild bevindt zich een cartouche met het jaartal 1685. De naar de preekstoel gekeerde zijde toont een herder met een schaap, de hoeder symboliserend van de aan hem toevertrouwde kudde.

Er is wel gewezen op het feit, dat er in de Grote Kerk te Edam een soortgelijke boog, gedateerd 1657, is die werd gegoten door Elias Eliasz Vliet jr. Hij kan echter de Broekse boog niet hebben gemaakt, daar hij reeds in 1672 was overleden. Bovendien is alleen het bovendeel van de boog gelijk aan het exemplaar te Edam. De beide schuin geplaatste voluten, die het onderste deel van de Broekse doopboog vormen, ontbreken in Edam en trouwens ook aan eenzelfde door Vliet jr. gemaakt boog uit 1656 te Vlissingen (22). Aangenomen moet worden dat Jan Quinckensteyn de houten modellen van de erven Vliet heeft overgenomen en er de beide voluten aan heeft toegevoegd, waardoor de boog ook hoger werd.

Een andere aanwijzing voor de modellenovername is de niet gesigeneerde lezenaar voor de voorzanger (hoog 32, breed 47 cm.) (afb. 9). Hij is namelijk identiek aan de lezenaar, die in 1657 voor de Deventer Bergkerk werd aangekocht bij Elias Eliasz Vliet jr. te Amsterdam (23). Het plat van deze lezenaar, dat rust op een zware met kwabornament versierde gebogen stam met aan de onderkant een krul, bestaat uit doorengestregelde acanthusbladeren. Dit model is ook nog, zij het met kleine afwijkingen, door achttiende-eeuwse gieters gebruikt, die modellen hebben gemaakt die kennelijk zijn overgenomen van een origineel 17-eeuws exemplaar (24).

Vervolgens moet melding gemaakt worden van de ring van messing, die met een arm aan de preekstoel is bevestigd, waarin het nu ontbrekende doopbekken werd geplaatst.

De thans nog aanwezige lessenaar aan de preekstoel is kennelijk van later datum. op 15 juni 1789 werd aan Pieter Verhaal voor een nieuwe koperen lessenaar "die hij het vorig jaar self heeft besteld" volgens rekening de aanzienlijke som van 636 gulden betaald, terwijl bovendien voor vracht vier gulden werd neergeteld (25). Het plat van de lezenaar bestaat uit doorengeslingerde stengels in voluutvorm, dat rust op een pelikaan, die zichzelf in de borst pikt om met zijn bloed de voor hem zittende jongen te voeden (afb. 10). De voorstelling berust op het feit, dat pelikanen hun snavel naar de borst brengen om de jongen met het in de keelzak aanwezige voedsel te voeden. Deze beweging van de vogel, gepaard aan de rode kleur van krop en keelzak, was de aanleiding tot de foutieve veronderstelling, dat de pelikaan zichzelf in de borst pikte. De voorstelling is het symbool geworden van de zelfopofferende vader- en moederliefde, maar ook van de gekruisigde Christus. Het zinnebeeld was in het bijzonder sedert de 17e eeuw tot in het midden van de 19e eeuw zeer geliefd (26). De plaat waarop de pelikaan met haar jongen rust, wordt ondersteund door een met krullen versierde arm, die aan de preekstoel is bevestigd.

Na 1685 werden er behalve de lessenaar aan de preekstoel geen belangrijke aanschaffingen van koperwerk meer gedaan. Wel vermelden de kerkelijke rekeningen herhaaldelijk reparaties aan de kronen en andere voorwerpen (27). Zo voerde bijvoorbeeld de op de Amsterdamse Nieuwendijk gevestigde gieter Alewijn Crombosch enige malen reparaties uit. Hij werkte van 1726 tot aan het jaar van zijn overlijden in 1756 (28). Ook als gieter van klokken en vijzels genoot hij een zekere bekendheid. Crombosch is er een voorbeeld van hoe in de achttiende eeuw langzamerhand de scheiding tussen het ambacht van bronsgieter en dat van geelgieter verviel. Bronsgieters goten kanonnen, kerkklokken, vijzels, kortom voorwerpen van brons, een alliage van roodkoper en zink. Voor de Broeker kerk maakte Crombosch in 1738 een koperen kruk aan de zuider deur (29). In 1741 vervaardigde hij twee pijpen (kaarsenhouders) aan een kroon (30) en drie jaar later een arm aan de grote kroon en leverde hij bovendien een "snuyster" (31).

In de 19e eeuw wordt door een zekere J. Zimmer nog een nieuwe koperen blaker en een dubbele pijp geleverd voor de som van vijftien gulden en vijf cent (32). Uit die tijd stamt ook de koperen offerbus (hoog 17, breed 13 cm.) met hengsel en ketting, die hangt naast de deur van de hoofdingang. De bus draagt de tekst: "Bedenkt den Armen" (afb. 11).

Al het hiervoor beschreven koperwerk draagt, naast de nuttige functie die het heeft, bij aan het mooie en rijke interieur van de Ned. Herv. kerk te Broek in Waterland. Onder de vloer van de kerk zijn echter ook voorwerpen gevonden, die wel een praktisch nut hadden, maar niet bijdroegen aan de versiering van de kerk. Bedoeld worden handvatten van doodskisten, die bij opgravingen geborgen konden worden.

In de middeleeuwen werden lijken vaak in een doodslaken genaaid en vervolgens begraven. De voordelen van deze wijze van begraven waren in de eerste plaats de geringere kosten. Bovendien vergingen de lijken veel eerder dan in een kist, terwijl ze ook minder plaats innamen. In Neurenberg bijvoorbeeld was het tot aan het begin van de 17e eeuw zelfs aan de rijkste burgers verboden om zich in kisten te laten begraven. Dat had alles te maken met een chronisch plaatsgebrek op de te kleine begraafplaatsen in de wat oppervlakte betreft te benauwde middeleeuwse steden (33). Toch kwam ook het begraven in een lijkst in de middeleeuwen reeds voor, zoals duidelijk blijkt uit bijvoorbeeld miniaturen in getijdenboeken uit die tijd en uit thans plaatsvindende opgravingen (34). Uit opgravingen van het Heidelberger Spital blijkt, dat het bij dit hospitaal behorende kerkhof reeds sedert het eind van de 13e eeuw werd gebruikt (35). Men stelde vast, dat ongeveer een vijfde van alle opgegraven skeletten in houten lijkstonden waren bijgezet (36). De eenvoudige kisten uit die tijd waren niet voorzien van handvatten. Dat is een voorziening, die eerst in later tijd werd getroffen. Uit een besluit van schout en schepenen van 's-Gravenhage uit 1729 blijkt, dat het aan de leden van het St.-Eloygilde of smidsgilde werd toegestaan "alle de schroeven en handvatten tot de doodskisten te mogen doen eijken ofte merken". Uit dit besluit blijkt tevens, dat er toen ook nog begraven werd in kisten zonder handvatten. De knecht van het gilde werd namelijk "geauthoriseerd" om de schroeven en handvatten met een teken te mogen merken: "mitsgaders voor schroeven en handvatten van een kist te genieten vijff stuivers, ende voor de schroeven van een kist sonder handvatten drie stuivers" (37). Uit het voorgaande kan afgeleid worden, dat de toepassing van handvatten omstreeks 1700, mogelijk reeds ietwat eerder, gebruikelijk was geworden.

Bij funderingsonderzoek dat in 1975 aan de westmuur van de Broeker kerk werd uitgevoerd, vrijwel recht onder het nieuwe predikantenbord, kwamen uit een grafkelder aldaar messing handvatten tevoorschijn van twee typen. Een exemplaar van de rijkstbewerkte is afgebeeld op afb. 12; de andere hebben een wat afwijkende bevestigingsplaat en een hengsel dat alleen geprofileerd is maar geen verdere versiering bevat.

Handvatten als de afgebeelde zijn ook gevonden bij opgravingen in de Amsterdamse Westerkerk (38), zodat zou kunnen worden aangenomen dat ze een product zijn van een geelgieter uit die stad. Maar er schijnen er ook te Westzaan te zijn gevonden. Hetzelfde type is trouwens ook in een dunnere en waarschijnlijk latere uitvoering bekend (39).

Voor de datering van de Broeker hengsels is van belang dat in het keldertje waaruit ze afkomstig zijn - onder de grafstenen 184-185-186 - na 1727 niet meer begraven is (40). De laatste was het vierjarig dochtertje Neeltje, van Cornelis Pater. Het een jaar later geboren gelijknamige zusje zou de fameuze Neeltje Pater worden. De grafkelder werd haar eigendom, maar zij zelf, en ook haar ouders, vonden elders in de kerk een laatste rustplaats. Wél in een der genoemde graven rustten haar betovergrootvader Cornelis Mars met zijn eerste en zijn tweede echtgenote, allen overleden in de 17e eeuw. Van enkele van hún lijkstonden zullen dus wellicht de hengsels afkomstig zijn, die nu bij de vereniging "Oud Broek" berusten.

Geelkoperen kronen met de weerspiegeling van het licht van de kaarsen in het blank geschuurd messing, doopbogen en ander koperwerk geven het interieur van een kerk een plechtig en tegelijk feestelijk aanzien. Dat is o.a. het geval te Broek in Waterland waar de N.H. Gemeente het erfgoed, dat eens door leden van de Broeker gemeenschap aan de kerk werd geschonken, heeft bewaard en niet, om vooral maar als vooruitstrevend en modern te worden aangemerkt, heeft verkocht. De huidige generatie kan daar dankbaar voor zijn.

NOTEN

1. Gerhard Dunbar, *Het kerkelijk en wereldlijk Deventer, I*, Deventer, 1732, p. 415.
2. E. Rebske. *Lampen, Laternen, Leuchter*, Stuttgart 1962, p. 29.
L. Twing, *Flickering Flames, a history of domestic lighting through the ages*, Rutland/Vermont 1972, p. 71-74.
3. Door Dr. J.W. Niemeijer te Broek in Waterland werden uit de zich nu in het Streekarchief te Purmerend bevindende "Kerckboecken" van Broek in Waterland, destijds excerpten gemaakt, die hij mij ter beschikking stelde.
4. Kerkelijke uitgaven 29-4-1630, kosten 11.14.-.
5. Brief d.d. 20-12-1965 van de Redactie van het Woordenboek der Nederlandse taal, gericht aan Dr. J.W. Niemeijer.
6. Kerk. uitg. 16-2-1635.
7. *Ibidem*, 18-4-1646.
8. Kerk. ontvangsten, 28-11-1642.
9. B. Dubbe, *Het Amsterdamse geelgietersambacht in de 17e eeuw, Enige meesters*, in: *Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst*, Nederlands kunsthistorisch jaarboek 1980, 31, Haarlem 1981, p. 137-153, afb. 4 en 6.
10. Kerk. uitg. 26-11-1645.
11. C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het woord, Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage 1984, p. 195-203.
12. Kerk. uitg. 21-12-1639.
13. *Ibidem*, 15-4-1648.
14. Th. H. Lunsingh Scheurleer, *Koperen kronen en waskaarsen voor Japan*, in: *Oud Holland*, jg. 1979, p. 69-95.
15. Kerk. uitg. 3-1-1660.
16. *Ibidem*, 22-3-1660.
17. *Ibidem*, 28-11-1674, 5-4-1681, 23-11-1684.
18. B. Dubbe, *Enige achttiende-eeuwse Amsterdamse vijzels*, in: *Antiek*, jg. 15 (1980-'81), nr. 7, p. 399-401.
19. Kerk. uitg. 7-11-1684.
20. GA Amsterdam, DTB 693/100.
21. GA Amsterdam, DTB 1134/56.
22. Inventarisatie kerkelijk kunstbezit N.H. kerk Broek in Waterland, maart 1981.
23. B. Dubbe, *Deventer geelgieters in de 17e en 18e eeuw*, in: *Verslagen en Mededelingen d.d. Ver. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, LXXVIII (1963), p. 124, afb. 2.
24. *Ibidem*, p. 126, 127, afb. 3, 4, 5. In de kerken van Vaassen, Lathum, Silvolde, Scherpenzeel en Raalte, die gedeeltelijk door 18e-eeuwse geelgieters zijn gesigineerd (Vaassen, Silvolde, Voorst).
25. Kerk. uitg. 15-6-1789.
26. G.H. Mohr, *Lexicon der Symbolen*, Dusseldorp/Keulen 1971, p. 235.
27. Kerk. uitg. 5-4-1681, 4-10-1714, 21-9-1729, 5-12-1742.
28. D.A. Wittop Koning, *Nederlandse vijzels*, Weert 1989, p. 46, 47.
29. Kerk. uitg. 18-4-1738.
30. *Ibidem*, 3-12-1741.
31. *Ibidem*, 28-11-1744.
32. Kerk. uitg. over het boekjaar 1843/44.
33. Lutz e.a., *Vor dem grossen Brand, Archäologie zu Füssen des Heidelbergers Schlosses*, Stuttgart 1992, p. 29.
34. Zie bijv. het miniatuur nr. 45 in: J. Plummer, *Het getijdenboek van Catharina van Kleef*, Amsterdam z.j.
35. D. Lutz e.a., zie noot 33, p. 27.
36. *Ibidem*, p. 30.
37. *Oud Archief 's-Gravenhage*, 4852, f. 81 vo.
38. H.T.U.Y. Herschaut e.a., *Studie van het menselijk skeletmateriaal opgegraven in de Westerkerk te Amsterdam*, in: *Westerheem* XL (1991), p. 126-133.
39. G. Gesink, *Succesvol zoeken met de metaaldetector*, Enschede 1991, p. 217.
40. Deze en volgende gegevens zijn afkomstig van dr. J.W. Niemeijer.

De foto's van afbeeldingen 1 t/m 10 zijn van de auteur; die van afb. 11 is van J. de Waal.

